

Омельчук С. А.

УДК 371.3:811.162.2:81'366

ДОСЛІДНИЦЬКИЙ ПІДХІД ДО ОПРАЦЮВАННЯ В ШКОЛІ СИНТАКСИЧНОЇ ОСОБЛИВОСТІ КАТЕГОРІЇ ЧИСЛА ІМЕННИКА

У статті визначено синтаксичну особливість морфологічної категорії числа іменника й запропоновано типи дослідницьких вправ, спрямованих на формування в учнів основної школи граматичної компетентності щодо виправданого використання категорії числа, узгоджуючи однорідні означення з іменником, якого вони стосуються.

Ключові слова: категорія числа, синтаксична особливість категорії числа, типи дослідницьких вправ.

В статье определено синтаксическую особенность морфологической категории числа имени существительного и предложено типы исследовательских упражнений, направленных на формирование у учащихся основной школы грамматической компетентности относительно целесообразного использования категории числа при согласовании однородных определений с именем существительным, к которому они относятся.

Ключевые слова: категория числа, синтаксическая особенность категории числа, типы исследовательских упражнений.

The article defines the syntactic peculiarity of the noun number morphological category and offers the types of the research exercises sent to forming the grammatical competence of secondary school students as to the reasonable usage of number category, making agree homogeneous attributes with a noun they are related to.

Key words: category of number, syntactic peculiarity of number category, types of research exercises.

Слово не може функціювати в мові ізольовано, його як основну одиницю мови використовують у висловлюванні лише за умов зв'язку з іншими словами. Тому вивчення багатьох розділів морфології, як і синтаксису, орфографії, пунктуації, а також лексики, ґрунтується на знанні зв'язку слів і практичних умінь визначати й аналізувати їх. Це означає, що морфологія в деяких своїх особливостях прилягає до синтаксису, “до тієї його частини, об'єктом якої є формальна структура синтаксичних одиниць-конструкцій – речення і словосполучення” [1, с. 7].

Автори чинних підручників з української мови для 6 класу [2], [4], [6] у параграфі, присвяченому морфологічній граматичній категорії числа іменника, звертають увагу на такі аспекти, як:

- визначення числа іменників, ужитих у словосполученні (реченні, тексті тощо);
- уживання іменників у висловлюванні в потрібній числовій формі;
- утворення форми множини від іменників, поданих у формі однини, і навпаки;
- обґрунтування доцільності вживання форми множини іменників замість форми однини, і навпаки;
- знаходження в контексті іменників, що мають тільки одну з форм числа (тільки однину чи тільки множину).

Тим часом вивчення теми “Число іменників” у 6 класі неможливе без урахування специфічних особливостей зв'язку слів і тісно пов'язане з функціонуванням слова в тексті. Саме тому в практиці навчання української мови в основній школі на сучасному етапі контекстуальність (вивчення мовної одиниці на текстовій основі) є провідним прийомом засвоєння основних морфологічних граматичних категорій іменника, зокрема й категорії числа. Актуальною в цьому сенсі є когнітивна методика навчання української мови, метою якої є “опанування учнями мовних одиниць як концептів – глибинних значень розгорнутих змістових структур тексту, що є втіленням мотивів та інтенцій автора, задля формування вмінь адекватного сприйняття текстової інформації та створення власних (усних і писемних) висловлювань відповідно до комунікативної мети й наміру, розвитку пізнавальної активності учнів, підвищення їхнього інтересу до вивчення української мови...” [5, с. 5].

Мета статті – з'ясувати синтаксичну особливість морфологічної категорії числа іменника й запропонувати деякі типи дослідницьких вправ, спрямованих на формування в учнів основної школи компетентності граматично виправдано користуватися категорією числа, узгоджуючи однорідні означення з іменником, якого вони стосуються.

Категорія числа іменника є граматично незалежною, бо пов'язана з позамовною дійсністю й має номінативний характер. Проте вона має синтаксичну особливість – “її форма за правилами узгодження вимагає відповідної форми від залежних прикметників і прикметникових займенників і дієслів минулого часу” [3, с. 63]. Особливої уваги потребує робота над узгодженням однорідних членів (означень) з означуваним

іменником у відповідній числовій формі. Це пов'язано передусім із тим, що можливі різні варіанти такого узгодження, а використання іменника у формі однини чи множини впливає на смислові й стилістичні відтінки. Порівняймо: *підготовчий та експериментальний етапи дослідження; перший і другий етап роботи*.

Число іменників (однина чи множина) при однорідних означеннях залежить від кількох умов:

- 1) місця означень відповідно до означуваного слова (іменника);
- 2) наявності розділових чи протиставних сполучників між однорідними означеннями;
- 3) способу морфологічного вираження означень;
- 4) ступеня внутрішнього зв'язку між різновидами означених предметів.

При однорідних означеннях тільки форму однини мають іменники, що не можуть утворювати форми множини:

– абстрактні іменники (як правило, віддієслівного й відприкметникового походження), що позначають дію, процес, стан тощо. Наприклад: *Дмитро Бортнянський є автором понад ста творів церковної і світської музики* (І. Новиченко). *Розрізняють тимчасову й постійну твердість води* (З підр.). *Спільна свідомість українського народу формується силою обставин його територіальної, економічної, мовної і культурної зібраності* (Д. Павличко). *Мова – одне з головних джерел, що оживляють патріотичні почуття, як рецептор духовного й емоційного життя людини* (В. Русанівський). *На Поділлі використовують рослинний, рідше геометричний орнамент на чорному, фіолетовому, коричневому тлі* (Т. Глуценко);

– збірні іменники зі значенням нерозчленованості однорідних предметів. Наприклад: *Національний природний парк “Подільські Товтри” є центром оздоровчого й пізнавально-спортивного туризму* (С. Ковальчук). *Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти* (Конституція України). *Зберегти й зміцнити почуттям батьківщини свою державу – це завдання нашої інтелектуальної і політичної еліти* (Д. Павличко);

– матеріально-речовинні іменники (назви речовин, металів, мінералів, хімікатів). Наприклад: *Солі вуглекислого та фосфорнокислого кальцію надають кісткам твердості* (З енци.). *Основним компонентами свинцевої і цинкової руди є галеніт* (З підр.).

Також при однорідних означеннях тільки в однині потрібно вживати ті іменники, які, утворюючи форму множини, змінюють своє лексичне значення. Наприклад: *Вода відіграє космічну, геологічну, кліматичну, енергетичну, санітарно-гігієнічну, лікувальну, естетичну роль* (С. Костенко). *Я сидів за хатою на траві й прислухався до жайворонкового й солов'їного співу* (Є. Гуцало).

У формі однини вживають означений іменник за наявності розділових чи протиставних сполучників між однорідними означеннями. Наприклад: *На випадок небезпеки коштовності перекладали в мідний чи бронзовий казанок, заливали воском для кращого зберігання речей і ховали поряд із будинком у землі* (М. Русяєва). *У писанках Наддніпряниці переважає рослинний орнамент – дубовий чи горіховий лист, троянди, гвоздики* (Т. Глуценко).

Однина іменника підкреслює внутрішній зв'язок означених предметів (наукових понять, процесів, явищ тощо). Наприклад: *Всеєвропейська стратегія біологічного й ландшафтного різноманіття передбачає забезпечити у всіх регіонах Європи охорону видів рослинного і тваринного світу, створення всеєвропейської екологічної мережі* (С. Ковальчук). *Образ вітру допомагає викарбувати в поетичних рядках Павла Тичини трагічний і тривожний час в історії народу Вірменії* (М. Ткаченко). *Здавна велося, що для літературної пам'ятки важливо з'ясувати літературний і культурний контекст* (Л. Герасимчук).

Означений іменник у формі однини потрібно вживати, якщо означення виражені порядковим числівником або займенником. Наприклад: *між восьмим і дев'ятим поверхом; спілкуватися з моїм і твоїм другом; у тому й іншому випадку; говорити по твоєму й моєму телефону*. *Історія однозначно свідчить, що найнепохитніші для сучасників тієї чи іншої епохи реалії життя можуть зникати зовсім або переживати неймовірні метаморфози* (К. Гудзик).

При однорідних означеннях іменник у формі множини вказує на наявність кількох предметів. Наприклад: *Після Полтавської битви тисячами гнали козаків на будівельні роботи Ладозького й Волго-Донського каналів* (М. Слабошпицький). *У Стокгольмському університеті Софія Ковалевська з великим успіхом читала лекції німецькою і шведською мовами, видавала науковий журнал* (М. Кучинський). *Державний Прапор України – стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів* (Конституція України). *Київ – це вузол, яким тисячолітня історія зв'язала Європейський і Азійський континенти* (У. Самчук). *У західному і східному кутках неба раптом починали схоплюватися часті грона білих димків* (Ю. Яновський).

Усвідомити синтаксичну особливість морфологічної категорії числа іменника, пов'язану з узгодженням однорідних означень з означуваним словом, допоможуть такі типи дослідницьких вправ.

Дослідження-відновлення. Відновити й записати словосполучення, уживаючи іменники, що в дужках, у відповідній числовій формі – однині чи множині. Пояснити свій вибір.

Наприклад: Правий і лівий (берег) Дніпра. Згідно з твоєю й моєю (думка). Зробити перший і другий (крок). Математичний, хіміко-біологічний і філологічний (клас). Соціально-економічний і розважальний

(телепроект). У той чи інший (час). Український і польський (прапор). Переклади з англійської, італійської та німецької (мова).

Вибірково-розподільна робота. Прочитати речення. Дослідити, у яких із них виділений іменник при однорідних означеннях потрібно вжити: а) у формі однини; б) у формі множини. Обґрунтувати свій вибір.

Наприклад: Маріїнський палац є одним із найкращих прикладів поєднання палацової та паркової (**архітектура**) (О. Ламонова). Найвизначнішим у “будинку з химерами” є скульптурне оформлення з істот тваринного наземного й підводного (**світ**) (О. Седак). Розрізняють чорну і кольорову (**металургія**) (З підр.). Іван Франко досконало оволодів німецькою та польською (**мова**) (З підр.). Давня людина не розрізняла живої та неживої (**природа**) (В. Завадська).

Ігрове дослідження “Третє зайве”. Записати речення, вибираючи потрібний варіант іменника з дужок. Визначити, яка синтаксична конструкція в кожній групі речень є “зайвою”. Обґрунтувати свій вибір.

Наприклад: А. У Північній півкулі найбільш відомі сузір’я Великої і Малої (*Ведмедиці / Ведмедиць*). Б. Північна і Південна (*півкуля / півкулі*) освітлюються нерівномірно. В. Меридіан можна провести через будь-яку точку земної поверхні, з’єднавши її з Північним і Південним (*полюсом / полюсами*).

Навчальне редагування на основі пошуку. Дослідити, у яких словосполученнях недоречно вжито іменник у формі множини. Пояснити характер граматичної помилки. Записати зредагований варіант словосполучень.

Наприклад: Комунікативна і пізнавальна функції мови. Музично-драматичний і оперний театри Києва. Життєвий і творчий шляхи письменника. Людська й мистецька долі митця. Перебувати в Одеській, Херсонській, Запорізькій областях.

Дослідження-моделювання. З іменниками *слово, поле, колір, зошит, хліб, море, стіл* за зразком утворити й записати словосполучення з однорідними означеннями. Обґрунтувати вибір категорії числа іменника.

З р а з о к. Роман – історичний і фантастичний **романи**. Лірика – пейзажна й інтимна **лірика**.

Отже, робота над моделюванням, побудовою, аналізом конструкцій з однорідними означеннями при означуваному іменникові у відповідній числовій формі – це робота, по-перше, з граматики, по-друге, з лексики і стилістики, тобто охоплює різні аспекти мовленнєвого розвитку учнів. Запропоновані типи вправ дослідницького характеру доцільно застосовувати не лише в 6 класі під час вивчення теми “Число іменників”, а й у процесі опрацювання інших розділів, зокрема синтаксису простого речення у 8 класі (тема “Однорідні означення”), стилістичних засобів морфології в 11 класі (тема “Поняття роду, числа”).

У подальших наукових розвідках з’ясуємо лінгвостилістичні особливості засвоєння морфологічної варіантності й синонімії в процесі вивчення самостійних частин мови в основній школі.

Література:

1. Вихованець І. Р. Теоретична граматики української мови : академ. граматики укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська ; за ред. І. Вихованця. – К. : Унів. вид-во “Пульсари”, 2004. – 400 с.
2. Глазова О. П. Рідна мова : [підруч. для 6 кл. загальноосвіт. навч. закл.] / О. П. Глазова, Ю. Б. Кузнецов. – К. : Зодіак-Еко, 2006. – 288 с.
3. Горпинич В. О. Морфологія української мови : [підруч. для студентів вищих навч. закл.] / В. О. Горпинич. – К. : ВЦ “Академія”, 2004. – 336 с.
4. Єрмоленко С. Я. Рідна мова : [підруч. для 6 кл.] / С. Я. Єрмоленко, В. Т. Сичова. – К. : Грамота, 2006. – 296 с.
5. Пентиліук М. І. Концепція когнітивної методики навчання української мови / М. Пентиліук, А. Нікітіна, О. Горошкіна // Дивослово. – 2004. – № 8. – С. 5–9.
6. Рідна мова : [підруч. для 6 кл. загальноосвіт. навч. закл.] / М. І. Пентиліук, І. В. Гайдаєнко, А. І. Ляшкевич, С. А. Омельчук. – К. : Освіта, 2006. – 272 с.